

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32782/392211>

Андрухів О. І.,

*доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри права
Закладу вищої освіти «Університет Короля Данила»*

ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО ПРОТИДІЇ ТА БОРОТЬБИ З ДИТЯЧОЮ БЕЗПРИТУЛЬНІСТЮ В ГАЛИЧИНІ ТА УРСР МІЖВОЄННИХ ДЕСЯТИЛІТЬ: ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

LEGAL APPROACHES TO COMBAT AND COMBAT CHILDREN'S HOMELESSNESS IN GALICIA AND THE USSR OF THE INTERWAR DECADES: COMPARATIVE CHARACTERISTICS

У статті розглядаються основні підходи до протидії та вирішення проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності на українських землях у міжвоєнні десятиліття. Основний акцент робиться на правових підходах, що реалізовувалися в УСРР та на західноукраїнських землях, які входили до складу Польщі. Подібне порівняння дозволяє зрозуміти специфіку радянського законодавства, яке навіть в питаннях захисту прав неповнолітніх не відрізнялося лібералізмом. Натомість досвід міжвоєнної Польщі показує ефективність залучення широкої громадськості до боротьби з проблемою дитячої безпритульності, що вказує на соціальний характер проблеми. Досвід подолання дитячої безпритульності, який сформувався на теренах Західної України, суттєво відрізнявся від радянського не стільки за формою, як за змістом. Зокрема, на території радянської України ініціатором і координатором у питаннях подолання дитячої безпритульності й бездоглядності виступала держава через свої відповідні органи, а в Галичині – українські світські й релігійні організації. Якщо на території УСРР більшовицький режим, виходячи з теорії про класову боротьбу, нищив своїх ідеологічних противників всіма можливими способами, а згодом змушував їх осиротілих неповнолітніх дітей до праці у трудових і виправно-трудових колоніях, то, попри жорстку політику щодо українців, польський уряд все ж не вдавався до таких жорстоких методів стосовно ідеологічних противників, зокрема й щодо членів їхніх родин.

У правовій площині польська влада дистанціювалася від вирішення проблеми дитячої безпритульності і переклала відповідальність на громадські та релігійні організації, а радянська влада впродовж 1920-1930-х рр. вжила низку заходів з формування державної мережі дитячих будинків, притулків, виправних колоній та інших установ, що опікувалися і виховували безпритульних і бездоглядних дітей. Система опіки і виховання безпритульних в Галичині, побудована на народній ініціативі та за участю релігійних і світських українських товариств, була більш гуманною, ніж радянська, де до дітей віком від 12 років застосовувалася система покарання, аналогічна до тієї, яка діяла щодо повнолітніх осіб.

Ключові слова: *дитяча безпритульність, державна політика, Галичина, Польща, радянська Україна, УСРР.*

The article considers the main approaches to combating and solving the problem of child homelessness and neglect in the Ukrainian lands in the interwar decade. The main emphasis is on the legal approaches implemented in the USSR and the western Ukrainian lands, which were part of Poland. Such a comparison first allows us to understand the specifics of Soviet law, which even in the protection of minors did not differ liberalism, but the experience of interwar Poland shows the effectiveness of involving the general public in combating child homelessness, indicating the social nature of the problem. The experience of overcoming child homelessness, which was formed in Western Ukraine, differed significantly from the Soviet one, not so much in form but also in content. In particular, in the territory of Soviet Ukraine, the initiator and coordinator in overcoming child homelessness and neglect was the state through its relevant bodies, and in Galicia – Ukrainian secular and religious organizations. If on the territory of the USSR the Bolshevik regime, based on the theory of “class struggle” destroyed its ideological opponents in all possible ways, and later forced their orphaned minors to work in labor and correctional colonies, in Poland, despite strict policies Ukrainians, the Polish government still did not resort to such brutal methods against ideological opponents, much less members of their families.

In the legal field, the Polish government distanced itself from solving the problem of child homelessness and shifted responsibility to public and religious organizations, the Soviet government during the 1920s and 1930s took a number

of measures to form a state network of orphanages, shelters, penal colonies and other institutions. Cared for and raised homeless and neglected children. At the same time, the system of guardianship and upbringing of the homeless in Galicia, built on popular initiative with the participation of religious and secular Ukrainian societies, was more humane than the Soviet one, where children over 12 years of age were punished similarly to adults.

Key words: *child homelessness, state policy, Galicia, Poland, Soviet Ukraine, USSR.*

Постановка проблеми. Питання дитячої безпритульності і правових підходів до її запобігання і ліквідації має тривалу історію вивчення. Характерно, що в різних українських регіонах з огляду на їх включення до складу різних іноземних держав ця політика реалізовувалася по-різному. З наукової і суспільної точок зору цікавим видається порівняння основних правових підходів до протидії і боротьби з дитячою безпритульністю, що реалізовувалися у Галичині та УРСР протягом міжвоєнних десятиліть. Подібне порівняння дозволяє зрозуміти специфіку радянського законодавства, яке навіть в питаннях захисту прав неповнолітніх не відрізнялося лібералізмом. Окрім того, досвід міжвоєнної Польщі показує ефективність залучення широкої громадськості до боротьби з проблемою дитячої безпритульності, що вказує на соціальний характер проблеми.

Однак для обох українських регіонів було властивим нехтування національною політикою з боку офіційної польської та радянської влади, що впливало й на вирішення проблеми дитячої безпритульності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській історико-правовій науці дослідження проблем правового регулювання дитячої безпритульності на західноукраїнських землях міжвоєнного періоду практично відсутні. Окремі відомості містяться в дослідженнях українських істориків та педагогів. Натомість питання дитячої безпритульності в СРСР загалом та в УРСР зокрема досить активно розглядалися українськими та іноземними вченими.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є вивчення спільних і відмінних рис в польському та радянському законодавстві міжвоєнних десятиліть у сфері протидії і боротьби з дитячою безпритульністю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поразка національно-демократичної революції 1917–1921 рр. призвела до втрати української державності та включення українських земель до складу іноземних держав. Якщо Галичина і Волинь перебували у складі Польщі на пра-

вах широкої автономії (її дотримання було формальним), то УРСР (до 1937 р. УСРР), будучи однією із союзних республік, зберігала ознаки суверенітету, які мали декларативний характер. Певний політичний лібералізм, що існував у міжвоєнній Польщі, давав можливість українцям частково відстоювати власні політичні права. Там існували громадські, релігійні організації, які в питаннях дитячої безпритульності завжди проявляли активність. Натомість в УРСР протидія і боротьба з дитячою безпритульністю була виключною прерогативою держави і правоохоронних органів.

Загалом досвід подолання дитячої безпритульності, який сформувався на теренах Західної України, суттєво відрізнявся від радянського не стільки за формою, як за змістом. Зокрема, на території радянської України ініціатором і координатором у питаннях подолання дитячої безпритульності й бездоглядності виступала держава через свої відповідні органи, а в Галичині – українські світські й релігійні організації. Якщо на території УРСР більшовицький режим, посилаючись на теорію про класову боротьбу, нищив своїх ідеологічних противників усіма можливими способами, а згодом змушував їх осиротілих неповнолітніх дітей до праці у трудових і виправно-трудовах колоніях, то, попри жорстку політику щодо українців, польський уряд все ж не вдавався до таких жорстоких методів стосовно ідеологічних противників, а також щодо членів їхніх родин. З огляду на це основними «джерелами» дитей-сиріт у Галичині були наслідки Першої світової війни та Польсько-Української (1918–1919 рр.) війни, смертність батьків, міграційні процеси, а також перебування за межею бідності значної частини населення.

У Наддніпрянщині причини дитячої безпритульності були схожі, однак, окрім наслідків Першої світової війни, до них додалися наслідки революційних потрясінь і громадянської війни. Масштаби руйнувань, що мали місце на території УСРР і загалом СРСР, були значно більшими, ніж в Галичині. Окрім того, радянська

влада, розпочавши боротьбу з церквою, нівелювала участь останньої в процесі протидії дитячій безпритульності та бездоглядності. Натомість на західноукраїнських землях саме Греко-католицька церква (Далі – ГКЦ) взяла на себе основну відповідальність стосовно попередження дитячої безпритульності, а також виховання дітей-сиріт. Так, ще під час Першої світової війни за сприяння митрополита Андрея Шептицького у Львові 1916 р. був створений Український єпархіальний комітет опіки над війсьними сиротами. Упродовж 1918 р. аналогічні єпархіальні комітети були створені в Перемишлі та Станіславові під патронатом єпископів Й. Коциловського та Г. Хомишина. Головне завдання комітетів полягало в попередженні смертності серед українських дітей, наданні допомоги жертвам війни, сиротам і вдовам духовенства, опікунстві над ними, зміцненні взаємовідносин між парафіями. Кожна новоутворена фундація займалася також патронатом покинутих батьками дітей у Галичині та за її межами, утримуючи кілька або кільканадцять захистів у кожній єпархії. Так, у Львівській єпархії наприкінці 1918 р. діяло 18 дитячих захистів, а в Перемишльській і Станіславській єпархіях – по 6 захистів [2].

При окремих монастирях ГКЦ створювалися дитячі сиротинці, розвиток яких фінансово підтримувало створене 23 березня 1918 р. при монастирі Сестер-василіянок у Львові доброчинне товариство «Захист імені митрополита Андрея Шептицького». Товариство, як було зазначено в статуті, мало на меті виховання сиріт, позбавлених батьківської опіки в результаті їх смерті чи загибелі, або дітей, занедбаних вихованням у сім'ї [3, с. 80].

Членами-співзасновниками опікунського товариства були не лише духовні особи (єпископи, священники), а й такі відомі світські особи, як адвокати В. Охримович та С. Федак (голова Крайового товариства охорони дітей і опіки над молоддю у Львові), історик О. Барвінський, літературознавець К. Студинський та інші [13, арк. 18]. Крім релігійних товариств, захистом дітей-сиріт, інвалідів, вбогих сімей та інших зубожілих жертв воєнного лихоліття опікувалися такі товариства: «Українське крайове товариство охорони дітей і опіки над молоддю», «Український громадський комітет»,

«Український фонд воєнних вдів і сиріт» тощо [12, арк. 5–8]. Їх низові осередки тісно співпрацювали за місцем дислокації з жіночими й чоловічими чернечими чинами св. Василя Великого, св. Теодора Студита, Найсвятішого Ізбавителя (оо. Редемптористи), св. Йосифа, Сестрами-служебницями Непорочної Діви Марії, Сестрами милосердя, Сестрами Пресвятої Родина, Сестрами мироносицями. Наприклад, перед приходом Червоної армії під опікою Сестер-служебниць діяло 86 сиротинців, у яких перебувало 5870 дітей, якими опікувалося 429 монахинь: у Львівській єпархії було 16 сиротинців (2590 дітей, 112 монахинь), у Станіславській – 33 сиротинці (1678 дітей, 136 монахинь), у Перемишльській – 37 сиротинців (1735 дітей, 181 монахиня) [1, с. 86].

Тобто в Галичині уся відповідальність за захист прав бездоглядних дітей покладалася на релігійні та громадські організації. При цьому держава дистанціювалася від вирішення цього питання. Натомість в УСРР все було протилежним. Запобігання дитячій безпритульності і бездоглядності та боротьба з цим явищем були прерогативами держави. Одним із документів, у яких були визначені органи опіки, які мали займатися проблемою подолання дитячої безпритульності, була спільна постанова ВЦВК та РНК УСРР «Положення про заходи в боротьбі з дитячою безпритульністю» від 23 листопада 1927 р. У постанові передбачалося запровадження низки заходів з влаштування безпритульних дітей, а саме:

- у заклади охорони материнства і дитинства Народного комісаріату охорони здоров'я;
- в інтернати закладів соціального виховання і професійної освіти Народного комісаріату освіти;
- у лікувальні або медико-педагогічні заклади Наркомату соціального захисту;
- у сім'ї трудящих, сільськогосподарські колективи та селянські господарства, а також передача на навчання кооперативним об'єднанням або окремим ремісникам і виробничим підприємствам згідно з чинним законодавством і влаштування безпритульних дітей на роботу згідно з трудовим законодавством;
- у школи соціального виховання і професійної освіти [4, с. 314].

Ці кроки, на думку О. Паращевіна, дозволили наприкінці 1920-х рр. створити в СРСР

державну систему подолання дитячої безпритульності (законодавство – державні та громадські установи – мережа дитячих закладів). Центральне місце у цій системі посідали органи і установи народної освіти (Наркомос, Головсоцвих, Губсоцвих, СПОН, КОН) [6, с. 13].

Наявність розгалуженої мережі державних закладів з боротьби і запобігання дитячій безпритульності та виховання неповнолітніх призвела до позитивних наслідків у боротьбі зі злочинністю у їхньому середовищі. Так, у 1930-х рр. у результаті вжиття як профілактичних, так і карально-судових заходів в СРСР намітилася тенденція до зниження дитячої злочинності серед неповнолітніх. Цьому значно посприяли заходи, спрямовані на подолання дитячої безпритульності та бездоглядності.

У спільній постанові РНК СРСР та ЦК ВКП(б) «Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності» від 31 травня 1935 р. були визначені Наркомати союзних республік, які мали займатися проблемою дитячої безпритульності та бездоглядності, а також типи дитячих установ, що перебували в їх підпорядкуванні. Зокрема, до відання Наркомату освіти відносилися дитячі будинки нормального типу для дітей, позбавлених засобів існування, дитячі будинки, які утримувалися за рахунок батьків, та дитячі будинки для «важких вихованців»; Наркомату охорони здоров'я – спеціальні дитячі будинки для дітей, які потребували тривалого лікування; Наркомату соціального забезпечення – спеціальні дитячі будинки для дітей-інвалідів [7, с. 194].

Отже, радянська влада з огляду на правові засади боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю вживала ефективніших заходів, дбала про правову основу вирішення цієї соціальної проблеми. Однак, з іншого боку, практичність подібних заходів можна поставити під сумнів, адже дитячі будинки і сиротинці були своєрідними дитячими колоніями, де діти не отримували належної уваги. З огляду на це робота громадських і релігійних об'єднань Галичини в плані соціалізації та виховання неповнолітніх мала більш позитивні наслідки. Наприклад, тільки під опікою чернечих згромаджень (сс. Йосафаток. сс. Василянок. сс. Милосердя, сс. Студиток, сс. Пресвятої Родини) у Львівській, Перемишльській та Станіс-

лавівській єпархіях станом на 1937–1938 рр. перебувало 42 захоронки, в яких утримувалося понад 800 дітей-сиріт [14; 15; 17]. Із чоловічих чернечих чинів отці-студити опікувалися захоронкою в Уневі, де утримувалося 40 сиріт-хлопчиків, та у Львові (24 хлопчики) [16].

З метою активізації допомоги та координації діяльності 17 березня 1933 р. у Львові була створена організація «Українська рада суспільної опіки» (УРСО), до складу якої увійшли представники від Львівського, Станіславського та Перемишльського єпископських ординаріатів, а також від головних управ «Рідної школи», «Просвіти», «Крайового товариства охорони дітей та опіки над молоддю», «Української захоронки», «Товариства вакаційних осель», «Товариства прихильників освіти», батьківських комітетів Української державної гімназії у Львові, філії Української державної гімназії та Дівочої гуманітарної гімназії «Рідної школи», школи імені Маркіяна Шашкевича, «Союзу українок», «Українського гігієнічного товариства», «Українського лікарського товариства» та «Українського спортивного союзу». Свою роботу УРСО спрямовувала на координацію дій у сфері суспільної опіки щодо виявлення та влаштування дітей-сиріт, розширення мережі опікунських закладів, поширення інформації про них та правових знань про соціальну опіку [10].

Однак, попри наявність значної кількості дитячих благодійних закладів, в тому числі й під опікою ГКЦ, станом на 1 січня 1939 р. ще понад 10 тис. сиріт було поза притулками [11]. Окрім того, матеріальної підтримки потребували й діти, сім'ї яких перебували на грані виживання. У зв'язку з цим митрополичий ординаріат у 1939 р. видав «Розпорядок про захоронки й дитячі садки», в якому йшлося про гостру потребу їх поширення на території Галичини. Йшлося про створення дитячих садків для дітей дошкільного віку і таких же ясел, але під назвою «захорони» для дітей 7–11 років. Зокрема, у розпорядженні відзначалося, що «доки нема в громаді окремого будинку й садку для ведення цих інституцій, треба старатися, щоб садок був коло церкви чи в городі якогось господаря, а захоронка – в будинку-читальні або в Народному домі чи в кооперативі». Крім того, митрополичий ординаріат наголошував

і на організації дитячої зайнятості під час весняно-літніх польових робіт, коли батьки були зайняті, а діти опинялися поза їхнім контролем, зазнаючи шкідливого впливу вулиці. Через це рекомендувалося чернечим згромадженням у період посиленої зайнятості населення на польових роботах утримувати дітей у захоронках цілий день, а не тільки до полудня, як це було зазвичай [8].

Попри те, що польська влада практично не вживала жодних законодавчих заходів для запобігання дитячій безпритульності та бездоглядності, вона офіційно визнала норми Женевської декларації прав дитини, тому польське суспільство орієнтувалося на застосування превентивних заходів у боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю. Одним з таких превентивних заходів була діяльність релігійних і громадських організацій.

Слід зауважити, що впродовж 1930-х рр. в УСРР склалася практика залучення громадськості до боротьби з дитячою безпритульністю. Зокрема, до подібної роботи залучалися профспілкові та комсомольські організації, які мали «поширювати позитивний досвід в боротьбі з безпритульністю та бездоглядністю дітей», залучати своїх членів до рейдів у населених пунктах, зокрема у містах, з метою виявлення безпритульних і бездоглядних дітей, проводити збір коштів та продуктів харчування, а також здійснювати шефство (патронат) над сиротами, в тому числі й усиновленими [5, с. 57–65].

Кардинальною відмінністю радянського і польського підходів до вирішення питання дитячої безпритульності було не так залучення громадськості та духовенства, як криміналізація окремих видів злочинів малолітніх осіб. Запровадження вищої міри покарання для осіб від 12 років призвело до того, що багато непо-

внолітніх протягом 1930-х рр. опинилося у спеціальних виправних колоніях для неповнолітніх. 7 квітня 1935 р. ЦВК і РНК СРСР ухвалили спільну Постанову «Про заходи боротьби із злочинністю неповнолітніх», у ст. 1 якої встановлювався нижній можливий вік позбавлення волі з 12 років за крадіжки, насильство, тілесні ушкодження, каліцтво, вбивство та за спробу вбивства [4, с. 319]. Аналогічні норми були зафіксовані й у ст. 11 Кримінального кодексу УРСР [9, с. 4, 61].

Висновки. Таким чином, у міжвоєнні десятиліття на українських землях з огляду на їх включення до складу різних держав склалися відмінні практики в політиці протидії та боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю. Сама проблема дитячої безпритульності зумовлювалася наслідками Першої світової війни, громадянської війни, Українсько-радянської та Українсько-Польської воєн. Значна кількість дітей-сиріт вимагала уваги з боку суспільства та держави.

В УСРР та Польщі існували різні підходи до вирішення проблеми дитячої безпритульності. Якщо польська влада дистанціювалася від вирішення цього питання і переклала відповідальність на громадські та релігійні організації, то радянська влада впродовж 1920–1930-х рр. вжила низку заходів з формування державної мережі дитячих будинків, притулків, виправних колоній та інших установ, що опікувалися і виховували безпритульних і бездоглядних дітей. Система опіки і виховання безпритульних в Галичині, побудована на народній ініціативі та за участю релігійних і світських українських товариств, була більш гуманною, ніж радянська, де до дітей віком від 12 років застосовувалася система покарання, аналогічна до тієї, яка діяла щодо повнолітніх осіб.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрухів О.І. Правові аспекти боротьби з дитячою безпритульністю і бездоглядністю в західних областях УРСР у 1940–1950-х роках : монографія. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2018. 516 с.
2. Греко-католицька церква і добродійність. *Мета*. 1931. 5 липня.
3. Лициняк В. Товариство «Захист ім. митрополита Андрея графа Шептицького для сиріт у Львові» (його початок і розвиток по кінець 1925 р.). *Богословія*. 1926. С. 78–84.
4. Михайленко П.П., Кондратьев Я.Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах : у 3-х т. Т. 2. 1926–1945. Київ : Генеза, 1999. 412 с.
5. Народное образование. Основные постановления, приказы и инструкции. Москва : Госучпедгиз, 1948. 482 с.

6. Паращевіна О.С. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. XX століття в Україні : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 ; Дніпропетровський національний університет. Дніпропетровськ, 2005. 17 с.

7. Подкур Р. «Дитячий ГУЛАГ» в контексті політики державного терору (1937–1939 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. Київ : Міжнародний благодійний фонд «Видавництво «СФЕРА»». 2008. № 28. С. 189–204.

8. Розпорядок митрополичого ординаріату про захоронки й дитячі садки. *Мета*. 1939. 21 травня.

9. Уголовный кодекс УССР. Официальный текст с изменениями на 1 июня 1942 г. и с приложением постановлений систематизированных материалов. Москва : Юридическое издательство НКЮ СССР, 1942. 4 с.

10. Українська рада суспільної опіки. *Діло*. 1933. 6 травня.

11. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 66.

12. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 572. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5–8.

13. ЦДІАУ у м. Львові. Ф. 572. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 18.

14. Шематизм всего греко-католицького клира злучених епархій Перемиської, Самбірської, Сяницької на рік Божий 1938/39. Перемишль : Наклад греко-католицької єпископської консисторії, 1938. 168 с.

15. Шематизм всего духовенства Львівської митрополичої архієпархії на рік Божий 1938. Львів : Наклад митрополичої консисторії, 1938. 114 с.

16. Шематизм всего духовенства Львівської митрополичої архієпархії на рік Божий 1935/36. Львів : Наклад митрополичої консисторії, 1935/36. 400 с.

17. Шематизм всего клира греко-католицької епархії Станіславівської на рік Божий 1938. Станіславів : Наклад клира епархіального, 1938. 216 с.